

УДК 811.161.2'373.611

Інна Демешко

УТВЕРДЖЕННЯ НАЦІОНАЛЬНОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ В СЛОВОТВІРНІЙ МОРФОНОЛОГІЇ ДЕВЕРБАТИВІВ

У статті розглянуто проблемні питання дериваційних відношень, напрямів морфонологічних трансформацій, складні процеси, пов'язані з використанням варіантних формантів та з утвердженням національної ідентичності в словотвірній морфонології девербативів і відповідність їх словотвірним нормам української літературної мови, окреслено концептуальні засади морфонологічного аналізу девербативів, проаналізовано ефективні й специфічні методи й прийоми дослідження віддієслівних іменників у словотвірно-морфонологічному аспекті та визначено найбільш дієві методики аналізу морфонологічних явищ.

Ключові слова: словотвірна морфонологія девербативів, девербатив, словотвірне гніздо, словотвірна норма, неолексема-девербатив.

Постановка проблеми. В українському мовознавстві активізовані дослідження динаміки словотвірної системи, потенційних можливостей словотворення, проблем відповідності / невідповідності мовних явищ, процесів відповідним нормам, зокрема словотвірним, системності норми, динаміці і змінності кодифікованих норм. У контексті назрілої потреби перейти від опису нових слів до систематизації мовних явищ, поповнення ними словотвірних гнізд сучасної української мови; установлення, як взаємодіють система, узус, ідіолект, визначення спільного й відмінного; розгляд специфіки національної ідентичності на словотвірному рівні. На нові процеси в українському словотворенні впливають позамовні (активне запозичення до лексики неолексем та терміноодиниць, запозичених основ та афіксів; піднесення культурного рівня населення) і мовні чинники (використання автохтонних словотвірних варіантів, збереження самобутності національного словотворення) [Kysluk, Klymenko, Styshov].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Словотвірним проблемам похідних протягом останніх років були присвячені праці К. Г. Городенської, О. А. Земської, Є. А. Карпіловської, Л. П. Кислюк, Н. Ф. Клименко, А. М. Нелюби, В. П. Олексенка, Л. В. Рацибурської, О. А. Стишова, О. О. Тараненка, І. С. Улуханова, В. Г. Фатхутдиної та інших учених. Дослідження морфонологічних особливостей віддієслівних дериватів субстантивної й ад'єктивної зон у сучасній українській мові як мікросистеми, що склалася в процесі еволюції мови, має значний теоретико-пізнавальний і

практичний інтерес. Стійкість української дериваційної системи і її структурних одиниць забезпечується за рахунок гніздової і типової організації.

Строката мовна практика, дискусії довкола мовного питання, зокрема довкола завдань і перспектив динаміки української мови з гостротою ставлять проблему вноормування, вироблення критеріїв норми для кодифікації нових слів [Klymenko : 22]. У визначенні мовної норми С. Я. Єрмоленко вказує на подвійну природу норми: «Норма мовна – сукупність мовних засобів, що відповідають системі мови й сприймаються її носіями як зразок суспільного спілкування в певний період розвитку мови і суспільства» [Yermolenko : 420]. Тобто мовна норма – це системне і суспільне явище. Нормативним є мовне явище, для якого обов'язковим є дотримання вимог системи мови і поширення та визнання суспільством. Л. П. Кислюк зазначає, що «динаміку словотвірної норми задає явище конкурування одиниць у сучасній мовній практиці, в основі якого лежить паралельне називання одного об'єкта» [Kysluk : 55].

Мета статті – визначити складні процеси, пов'язані з використанням варіантних формантів та з утвердженням національної ідентичності в словотвірній морфології девербативів і відповідність їх словотвірним нормам української літературної мови; установити морфологічні явища, характерні для новотворів-девербативів. Досягнення поставленої мети передбачає розв'язання таких **завдань**: 1) розглянути проблемні питання дериваційних відношень, напрямків морфологічних трансформацій; 2) визначити складні процеси, пов'язані з використанням варіантних формантів та з утвердженням національної ідентичності в словотвірній морфології девербативів і відповідність їх словотвірним нормам української мови; 3) дослідити морфологічні особливості віддієслівних новотворів субстантивної й ад'єктивної зон сучасної української мови; 4) установити морфологічні явища, характерні для новотворів-девербативів.

Наукове пізнання актуальних проблем словотвірної морфології в сучасному мовознавстві передбачає комплексне дослідження різних типів морфологічних змін у процесі деривації, вироблення методології з використанням методів морфемного, словотвірного, морфологічного, елементів етимологічного, контекстуального аналізу, описового методу, методу моделювання, структурного методу, зокрема дистрибутивного аналізу, методики аналогії, квантитативного методу. У дослідженні використано лінгвістичні методи, що ґрунтуються на основоцентричному аспекті дослідження. Основними з-поміж них були: *описовий метод*, *метод лінгвістичного опису* мовних фактів – для здійснення повноцінної інвентаризації й систематизації девербативів, характеристики їхніх структурно-семантичних особливостей в морфологічному аспекті; *структурний метод* з методиками *компонентного*, *структурно-семантичного* та *функційно-*

транспозиційного аналізу – для виокремлення способів творення похідних, установлення напрямів словотвірної мотивації між мотиватором і мотиватом, частково *етимологічний* метод. *Метод моделювання* – для різновекторної характеристики репертуару віддієслівних репрезентантів структурних поширювачів стосовно словотвірних парадигм і словотвірних гнізд, *метод ідентифікації* і *трансформації*, *статистичний метод*. *Структурний метод*, представлений методиками *структурно-семантичного, опозиційного аналізу*, – для виокремлення спільного між мовними об'єктами через подібності й відмінності в наборі морфонологічних явищ; *метод моделювання, метод компонентного аналізу* – для ідентифікування словотвірних парадигм, для виокремлення морфонологічних класів і морфонологічних типів словотвірних гнізд з вершинним дієсловом, їхніх підтипів і різновидів. На різних етапах дослідження використано метод кількісних підрахунків – для встановлення структури словотвірних гнізд, морфонологічних моделей та *метод дистрибутивного аналізу* – для виявлення особливостей сполучуваності дієслівної основи з дериваційними засобами в межах словотвірної парадигми.

Виклад основного матеріалу. На початку ХХІ ст. з'являються праці, присвячені дослідженню морфонологічних процесів у словозміні та словотворі староукраїнської мови другої половини XVI–XVIII ст. [Rusachenko], типологічному аналізу морфології неспоріднених мов (старогрецької, латинської, германських мов) [Danylina]. Водночас, питання словотвірної морфології віддієслівних дериватів в українській мові залишається відкритим. Це зумовлює актуальність дослідження словотвірної морфології девербативів у синхронному аспекті з елементами етимологічного аналізу для вивчення особливостей морфонологічних трансформацій словотвірних гнізд з вершинними дієсловами (нечленованими і членованими, питомими і запозиченими).

Враховуючи гетерогенний принцип класифікації частин мови, необхідно зазначити, що похідні набувають вторинного значення, а стилістична маркованість, оказіональність теж зберігають напрямок мотивації, якщо похідні мають афіксальні показники. Опис словотвірної морфології віддієслівних дериватів здійснюється на основі гніздування, враховуючи семантичні і сполучувальні особливості словотворчих формантів. Визначення словотвірних значень допомагає встановити відношення різних засобів вираження тих самих значень. Методику прогностичного моделювання словотвірних гнізд з вершинним дієсловом використано для встановлення взаємозв'язку між твірним і похідним, його словотвірною реалізацією, визначення морфонологічних трансформацій у неолексемі: *Стискає всебіль деміуржа рука У цятку, щоб враз розпросторить на світ донароджень і післякончин, Де нам ъять від спогадів чиста, Де чан всеплавильний, в якому кричить Майбуття*

чиясь особистість [Krylovac']. Гуглозаміщення, потокоохоплення, законотворення, мовозреченець, пивопровід, долароносець [Neluba].

Українські мовознавці, досліджуючи динаміку сучасної словотвірної норми [Karpilovska, Kysluk, Klumenko], вважають, що серед тенденцій, які характеризують зміни в словотвірній нормі, найвиразнішою є тенденція націоналізації (автохтонізації), яка маніфестує специфічні риси національних мов і виявляється в зміцненні національних варіантів. Посилюється інтелектуалізація української мови за рахунок зростання абстрактної лексики: назв абстрактних дій (*інвестування, кріолікування*) та ознак (*самопрезентація*), збільшення кількості складних слів (*зубопротезолікування, автовантажомеблеперевезення, електромобілізація, духовнопровід*). Активну роль у сучасній українській номінації відіграє словотворення, що оформлює нові слова, пристосовує до норм літературної мови неозапозичення. Потужним засобом творення неологізмів та новотворів виступають афіксація, осново- та словоскладання. Останнім часом у творенні неологізмів активізувалися суфікси *-изаціj-/-ізаціj-, -аціj-, -ець, -ник, -іад(а), -щин(а), -н'н'-, -атор, -ер*. Суфікси *-от(а), -оц(і), -ств(о)* втрачають свою продуктивність [Styshov].

На сучасному етапі, спираючись на активні словотвірні моделі, відбувається блокування іменників на позначення назв осіб на *-чик / -щик, -щиц'-*, деяких запозичень на користь *-ач, -ник, -ець (-івець), -ач; -ниц'-*: *настройщик – настроювач, екіпіровщик – екіпірувальник, закрийщик – закрийник, кровельщик – покрівельник, зломщик – зломник, наговорщик – обмовник, перекущик – перекупник, шліфовщик – шліфувальник, обманщик – ошуканець (брехун), автопогужчик – автонавантажувач*; обмеження девербативів на *-к(а)* з процесуальною семантикою за рахунок розширення функціонування моделі на *-н'н'-*: *парковка – паркування, поставка (газу) – постачання, розвідка – розвідування (корисних копалин), стиковка – стикування (корабля), трактовка – трактування (питань), заміна активних дієприкметників девербативами субстантивної та ад'єктивної зон: виконуючий – виконувач (обов'язків) [Demeshko]. Матеріали сучасних ЗМІ пропонують девербативи субстантивної зони на *-н'н'-* від іншомовних дієслів, не розрізняючи дію та наслідок: *аверсування, конверсування, лобіювання, презентування, дотування, індексування* та ін.*

У творенні девербативів субстантивної та ад'єктивної зон переважають комплексні морфологічні операції (охоплюють два і більше видів морфологічних операцій). Серед словотвірних категорій віддієслівних похідних продуктивними є словотвірні категорії: 1) особи: *відроджувальник, впроваджувач, імпортозаміщувач, лінгвознецінювач, нечитайло, прем'єрокористувач, паркувальник, перегінник, законороб [Neluba]: Панове лінгвознецінювачі! А звідки тоді в нашій українській мові оця щиро-широка*

варіативність [Zaharchenko], [Neluba]; 2) опредметненої дії: *євросподівання, трубоподіл, булавохапання, туристозаміщення, європрискорення, гуглозаміщення: Тож випалюймо гнівом до окупанта ... наше колінопадіння перед ворогом, наше людство, розбрат, божевільне булавохапання, булавопобиття* своїх соратників [Zaharchenko]. Було *імпортзаміщення*, а тепер може народитися новий термін – *туристозаміщення* [Канал 24 : 08.12.15.] [Neluba : 183]; 3) конкретних понять: *потягоспиняч, рубанець*: Тим часом *потягоспиняч* свою провину визнав [Канал 24 : 03.08.16.] [Neluba : 144]; 4) абстрактних понять: *затулини, почутини, вчителькуватість, спогадування: Можна скільки завгодно обурюватися вчителькуватістю багатьох неадекватних представників педагогічної спільноти, але спочатку треба задуматися* [osvita.ua, 18,04.16] [Neluba : 39]; 5) категорія ознаки: *словознавчий, грантопередавальний, всеплавильний, ранньонезалежний, ранньоперебудований* [Neluba]. Безперечно, що нас буде цікавити походження мов, чий розвиток можна простежити на підставі наявних фактів про мовні явища, закарбованих у *словознавчих працях – словниках* [Karavans'kyj].

Таким чином, у творенні девербативів загальною морфонологічною операцією є усічення дієслівної фіналі, що супроводжує зміну акцентної позиції, у комплексі з іншим морфонологічним засобом (консонантні чергування на морфемному шві, вокалічні – у кореневій морфемі, інтерференція, інтерфіксацію виявлено у творенні складних слів міжкореневими морфемами). Трансформації зазнають переважно кінцеві консонанти кореневих морфем. Процес деривації уможливають морфонологічні операції, які трансформують твірну основу в похідну.

Досить актуальним і основним залишається питання мотивації для словотворення, оскільки співвідношення мотиватора і мотивата становить сутність дериваційного процесу і дериваційного механізму. Урахування структурних і семантичних особливостей похідного дозволяє виявити твірне слово. Реконструкція вершинних дієслів словотвірних гнізд дає змогу правильно визначити напрямок словотвірної мотивації, морфонологічний тип і встановити морфонологічну модель. Лексичне значення слова, етимологічний аналіз, крім словотвірного, сприяє з'ясуванню напрямку мотивації і визначенню походження слова: перед нами дієслово чи відіменникове дієслово.

Враховуючи етимологію слів, на основі семантичних і формальних особливостей похідних визначаємо десубстантиви: *жаль – жаліти, жалкувати*; *лік*¹ (лічба) → *лічіти* (рахувати) [ЕСУМ, 3 : 259], *лік*² (ліки), *лік(а)* (засоби лікування) → *лікар, лікувати* [ЕСУМ, 3 : 260]; *ліквідація* → *ліквідувати* (від англ. liquidation з лат. liquidus ʘбути рідким; бути очевиднимʘ) [ЕСУС, 3 : 260]; *міра* → *міряти – змірити, замірити*.

Із 1680 словотвірних гнізд із вершинним дієсловом, 342 – словотвірні гнізда з вершинними дієсловами іншомовного походження. Морфонологічні позиції у СГ з вершинними питомими дієсловами (членованими і нечленованими) [Demeshko] та дієсловами іншомовного походження детермінують дії таких морфонологічних правил: усічення дієслівної основи при творенні похідних, консонантні альтернації в кореневій морфемі на другому і третьому ступенях деривації. Пор. морфонологічні трансформації в девербативах іншомовного походження: *прециз/увá/ти* – *прециз'-ij(a)* (з//з'), *прецизій-н(ий)*, *прецизійн'-ість* (н//н'); *претенд/увá/ти* – *претéнз'-ij(a)* (д//з').

Останнім часом актуалізується морфонологічний аспект вивчення неолексем з огляду на високу продуктивність окремих словотвірних і морфонологічних типів, морфонологічних моделей нових слів у сучасній українській мові, зокрема неолексем-девербативів. Неологічний бум у кінці ХХ – на початку ХХІ ст. віддзеркалений у ЗМІ, публіцистиці, літературній критиці, художніх творах, які досить швидко реагують на зміни в суспільному житті. Основним джерелом поповнення виступає розмовний словотвір і оказіональні новотвори. Інноваційні утворення поповнюються за рахунок дериваційних засобів, характерних для української словотвірної системи й при цьому активізуються наявні в українській мові словотвірні типи і морфонологічні моделі. В українській мові словотвірну парадигму віддієслівних інновацій субстантивної зони на позначення діяча формують питомі суфікси *-ник* (*-івник*), *-ець*, *-ач*, *-тель*, форманти іншомовного походження *-ант*, *-атор* (*-изатор*): *відкріпник*, *державобудівник*, *державолюбець*, *погононосець*, *зарплаточекач*, *потягоспиняч*, *довіритель*, *приватизатор*; опредметненої дії (стану) формують питомі форманти *-н'н'*, а також суфікс іншомовного походження *-ізаціј-*: *пролонгування*, *легітимізація*. Композити на позначення опредметнених дій (станів), абстрактних і конкретних понять становлять продуктивні словотвірні типи із суфіксами *-н'н'*, *-ен'н'*, нульовим суфіксом: *україновиховання*, *світлолюдотворення*, *потокоохоплення*, *комунепад*, *лютоспад*, *плавохід*.

У творенні девербативів граматичний, словотвірний, лексичний, етимологічний, евфонічний чинники виконують супровідну роль, однак при цьому вкрай важливо враховувати морфонологічний чинник. Прості і складні віддієслівні деривати в українській мові творяться за певними словотвірними і морфонологічними типами, моделями, при цьому необхідно враховувати морфонологічні особливості у творенні девербативів (усічення, вокалічні і консонантні альтернації, нарощення, модифікацію наголосу). Для новотворів-девербативів субстантивної й ад'єктивної зон характерним є усічення твірної основи: *апелювати* – *апелювач*, *пильнувати* – *пильнував*; *легітимізувати* – *легітимізація*. Усічення зазнають морфемні і фонемні структури, які не

впливають на семантичне навантаження похідного і формують передумови для сполучуваності мотиватора з формантом.

У творенні композитів девербативів-інновацій відбувається усічення дієслівної фінали, а інші морфологічні явища – консонантні альтернації, інтерфіксація, зміна наголосу – мають нерегулярний характер: *бісероплетіння* {с~т'}, *відеорозповсюджувач* {д~дж}, *довкладення* {с~д}, *самонакручування* {т~ч}, *першозахоплення*, *потокоохоплення* {п~пл}, *мовозреченець* {к~ч}, *долароносець*, *теплошумоізоляція*; *елітовихований*, *законослухняний* та ін.

В українській мові морфологічні альтернації характеризуються систематичними закономірностями: кожний приголосний чергується з певними приголосними або з декількома приголосними (*губний* + *л*), що становлять відповідні класи приголосних. Консонантні альтернації розширюють валентні властивості словотворчих морфем, роблять можливим утворення похідних будь-якої дериваційної структури. Дослідження морфологічних моделей девербативів-неолексем субстантивної й ад'єктивної зон дають змогу зробити висновок, що найбільш регулярна і продуктивна морфологічна модель, для якої характерне усічення дієслівної фінали.

На сучасному етапі розвитку лексики української мови спостерігається тенденція до обмеження невластивих структурі української мови словотворчих засобів (пор. суфікси *-чик*, *-щик* (*збутчик* – *збувач*, *завідуючий* – *завідувач*). Девербативи на позначення діяча на *-ник*, *-щик* (*-чик*) / *-льщик* утворюються від основ дієслів док. і недок. виду, що зумовлено морфологічними змінами – усіченням видового показника дієслова. Девербативи на *-ач* на позначення особи за родом занять чи професією утворюються від основ дієслів недок. виду. В українській мові формант *-ник* / *-льник* набуває продуктивності у творенні віддієслівних іменників на позначення діяча: *перевіряльник*, *відпочивальник*. Форманти іншомовного походження *-ант*, *-атор* (*-ізатор*), *-ер*, *-ізаціј-* / *-изаціј-* поєднуються з усіченими дієслівними основами (усічення зазнає тематичний форматив *-ува-*). У періоди докорінних соціальних зрушень мова вповні розвиває потенційні можливості [Styshov : 19]. Нові слова, що поповнюють словотвірні гнізда з вершинними дієсловами, у сучасній українській мові становлять ментально марковані одиниці і відіграють важливу роль у формуванні мовної картини світу українського народу. У сучасній словотвірній нормі помітне оновлення словотворчих ресурсів, активізація питомих словотвірних моделей і варіантів, морфологічних моделей, блокування нормою невластивих українській мові словотвірних моделей.

Висновки. За внормування й кодифікації нової лексики основними критеріями словотвірної норми є системність, зразковість, поширеність. Невідповідність похідного системним критеріям дає змогу визнати його оказіональним. Нові явища, зафіксовані в словотвірній структурі української

мови, неоднорідні. Для динаміки словотвірних норм характерне збереження національної ідентичності словотворення.

Словотвірне гніздо виконує провідну роль у систематизації українського словотвору, оскільки в ньому чітко простежуються закономірності дії внутрішнього механізму, який характеризується ієрархічними зв'язками між іншими комплексними одиницями словотвірної системи. Реконструкція вершинних дієслів словотвірних гнізд дає змогу правильно визначити напрямок словотвірної мотивації, морфонологічний тип і встановити морфонологічну модель. Виходячи зі специфіки дієслова як вершинного слова словотвірні гнізда, стверджуємо, що для всіх девербативів загальною морфонологічною операцією є усичення дієслівної фінали, що супроводжує зміну акцентної позиції в поєднанні з альтернаціями (переважно консонантними).

Перспективу подальшого дослідження словотвірної морфонології девербативів убачаємо у визначенні неелементарних морфонологічних типів віддієслівних словотвірних гнізд у межах кожного морфонологічного класу.

References

Demeshko, Inna. Morfonolohichna struktura slovotvirnykh hnizd dieslova iz chlenovanoi vershynoi v sychasni ukrainskii movi (Morphonological structure of word-forming families with partible vertex in modern Ukrainian language). Kamyanets'-Podilskyi: Aksioma, 2013.

Demeshko, Inna. Morfonolohiia slovotvirnykh hnizd iz nechlenovanykh pytomykh dieslovamy druhooho morfonolohichnoho typu v sychasni ukrainskii movi (Morphology of word-forming families with unpartible verbs of the second morphonological type in modern Ukrainian language). Dnipropetrovs'k: Vydavets' Bila K. O., 2012.

Yermolenko, Svitlana. Norma movna (Language standard). *Ukrayins'ka mova: Entsyklopediya (The Ukrainian Language. Encyclopedia)*. Kyiv: Vyd-vo «Ukr. entsykl.» im. M. P. Bazhana, 2004.

Kysluk, Larysa. “Sychasna slovotvirna norma ukrainskoi movy: movna praktyka i kodyfikatsiia (Modern word-forming standard of Ukrainian language: language practice and codification)”. *Ukrainska mova (Ukrainian language)* 1 (2012): 52–66.

Klymenko, Nina, Karpilovska, Yevheniia, Kysluk, Larysa. *Dynamichni protsesy v sychasnomu ukrainskomu leksykoni (Dynamic processes in modern Ukrainian lexicon)*. Kyiv: Vyd. Dim Dmytra Byroho, 2008.

Neluba, Anatoliy, and Yevgen Redko. *Leksyko-slovotvirni innovatsii (2015–2016). Slovnyk (Lexical and word-forming innovations (2015–2016). Dictionary)*. Ed. by Anatoliy Neluba. Kharkiv: Kharkivske istoryko-filolohichne tovarystvo, 2017.

Styshov, Oleksandr. “*Utverdzhennya natsional'noyi identychnosti u slovotvorenni (Strengthening of national identity in word-formation)*”. *Ukrainska mova i literatura v shkolakh (Ukrainian language and literature in schools)* 3 (2014): 16–19.

Abstract

Inna Demeshko

THE ESTABLISHMENT OF NATIONAL IDENTITY IN THE WORD-FORMING MORPHONOLOGY OF VERBAL DERIVATIVES

Background. In the Ukrainian linguistics, the studies of the dynamics of the word-formation, of the potential resources and their active implementation in speech, of the problems of consistency / inconsistency of language phenomena and processes of the systemacy of norms, of the dynamics and variability of codified norms have been activated.

Purpose is to identify the complex processes of the use of variational formants and of the establishment of national identity in the word-forming morphonology, and to define morphonological phenomena typical to new verbal derivatives.

Methods: descriptive method, the method of linguistic description, structural method with the principles of component, structural-semantic and functional-transpositive analysis, etymological method, modeling method, statistical method, comparative method.

Results. In the creation of verbal derivatives, the most common morphonological operation is reduction of verbal final with the change of the accent position, in conjunction with other morphonological means. Final consonants of root morphemes undergo the transformations. New formations appear due to derivative means of the Ukrainian word-forming system, the word-forming types and morphonological models available in the Ukrainian language are being activated.

Discussion. The dynamics of word-forming norms are characterized by preservation of national identity of word-formation. The reconstruction of vertex verbs of word-forming families allows to determine correctly the line of word-forming motivation, morphonological type and to establish a morphonological model.

The most frequent of all morphonological operations is reduction, consonant alternations and accent modifications. General morphonological operation is reduction of verbal final with the change of the accent position in combination with alternations.

The prospect of further study of the word-forming morphonology of verbal derivatives is seen in defining non-elementary morphonological types of verbal word-forming families.

Keywords: word-forming morphonology of verbal derivatives, verbal derivatives, word-forming family, word-forming norm, verbal derivatives as neolexemes.